

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/94509>

Please be advised that this information was generated on 2021-06-20 and may be subject to change.

Peter Rietbergen

Karel de Grote

Nijmegen, Aken, Rome - en Europa

W ie over Europa leest, komt Karel de Grote tegen, ja, struikelt over artikelen, monografieën en overzichtswerken waarin hij "Vader van Europa" wordt genoemd. Doch lang voordat ik wist dat Karel dit vaderschap in de schoenen geschoven werd, en zelfs voordat Europa voor mij méér was dan een deel van de wereldkaart, fascineerde hij mij al.

Misschien was het die schoolplaat van Cornelis Jetses uit 1917, die hem toont als de bebaarde, wijze vorst die omringd door familie en hof eenieder tot ijverig leren aanspoort. Een plaat die, dat weet ik nu, opvallend betrouwbaar is in zijn historische details – wellicht op de baard na... Misschien was het 't *Roelantslied*, dat ik toen nog niet las als een literair belangrijke tekst, doch gewoon als een spannend jongensverhaal, evenals *Karel ende Elegast* en *De Vier Heemskinderen*. Kortom, Karels naam riep beelden op die ook gevoed werden door de epische films die in de jaren 1960 in de Westerse bioscopen draaiden – de Middeleeuwen à la Hollywood.

Noch de middelbare school, in die jaren, noch in de vroege jaren 1970 de universiteit – beide bracht ik door in Nederlands enige Karelstad, Nijmegen – veranderden veel aan dat beeld. Allengs bedacht ik, hoe mooi het zou zijn om ooit het script te schrijven voor een speelfilm over Charlemagne. Maar ja, hoe schrijf je een filmscript als je als methodisch getraind historicus huiverig bent de grenzen tussen feit en fictie te overschrijden?

Toen ik die huiver eenmaal had afgeschud en me bovendien bij het schrijven van mijn *Europe: A Cultural History* (1998; 2006) in wat modernere studies over Karel ging verdiepen, nam de fascinatie slechts toe, en daarmee het besef dat ik méér moest weten alvorens me aan een scenario te wagen. Ik besloot een boekje over Karel te schrijven – nog geen Nederlands historicus had dat gedaan. Zou het niet mooi zijn, als een Nijmegenaar dat deed?

Immers, wie Nijmegen zegt, zegt: Valkhof – ooit een van Karels paltsen. Echter, al is van dat 'paleis' niets bewaard gebleven, meer dan een grotendeels houten hereboerderij met wellicht een stenen koningshal zal het niet geweest zijn. Op het Valkhof staat, achthoekig, een kapel – maar helaas dateert die van lang na Kareis tijd. Toch noemt de stad zich, behalve 'oudste stad' van Nederland, ook Karelstad. Gegeven die burcht, en Kareis vier gedocumenteerde bezoeken eraan – overigens door minstens één onderzoeker als onbewijsbaar afgedaan

– is dat niet onjuist. Desniettemin moet een historicus vaststellen dat Nijmegen toe-eigening van de grote keizer niet met een groots historisch verhaal kan worden onderbouwd.

Wie meer van Karei wil weten, gaat naar de dom te Aken, ooit zijn kapel. Daar komen tijd- en ruimtelijnen samen die de 'culturele geografie' van Karels wereld markeren, een wereld waarin Nijmegen een belangrijke grensstad was. Maar om de contouren te ontwaren van wat veel later Europa wordt, is meer nodig dan kennismaking met dit bijzondere gebouw. Behalve lezen in de schaarse bronnen uit Karels tijd en in de interpretaties van latere (kunst)historici en archeologen, moet men zich Kareis droom voor de geest halen, de droom van een paleis-enkerk waarin zich de macht zou manifesteren die zijn Frankische voorouders niet hadden durven dromen.

De koning was rond de vijftig toen hij voor het eerst een 'vaste' residentie koos. Vijftig was 'oud', toen. Wellicht was Karei het jaarlijks rondreizen van palts naar palts moe. Aken was befaamd om zijn warme, geneeskrachtige bronnen waarin reeds de Romeinen hun moede ledematen hadden laten rusten. Bovendien lag de stad in het kerngebied van Karels familie. Maar wellicht waren er nog andere redenen! In 794 was Karel opnieuw getrouwd. Al zijn vrouwen tot dan toe hadden hun kinderen tijdens onrustig rondreizen moeten baren. Wilde de koning, misschien aangespoord door zijn nieuwe vrouw, Luitgard, mede daarom een vaste woonplaats? Belangrijker nog: in 795 stierf, door Karel betreurd, paus Hadrianus. Leo III trad aan. Wat betekende dat voor de relatie tussen Karel en de Kerk? Moest Karel duidelijk maken dat zijn rijk een waardige opvolger was van het Romeinse en, dientengevolge, een hoofdstad nodig had die imperiale grootsheid uitstraalde?

De meeste investeringen die met Karels Akense bouwpolitiek gepaard gingen, betroffen niet het woongedeelte van het paleis. Reconstructies tonen hoe eenvoudig 's konings behuizing was, zowel naar vroegere, Romeins-imperiale, als naar latere 'Middelieuwse' en Renaissance-vorstelijke maatstaven. Het merendeel van het geld, dat dankzij de Avarenschat voorhanden was, werd besteed aan de paleiskapel. De constructie, waarschijnlijk gereed in 798, wijst erop dat Karel reeds toen zijn machtspositie wilde tonen op een wijze die de traditioneel-koninklijke oversteeg, dat hij toen reeds dacht aan de keizertitel die hij zich in 800 liet geven.

Het paltscomplex had twee kernen – symbolen van de macht die Karel claimde: wereldlijk en geestelijk. Aan de noordgrens verrees een bakstenen zaal, van 17 bij 44 meter, met drie apsissen. In een ervan stond Kareis troon. Deze Germaanse koningshal in de vorm van een Romeinse basilica – de bouwheer kende natuurlijk Constantijns hal in Trier – diende de vorstelijke repre-

sentatie. Een beschrijving van de paleiszaal te Ingelheim suggereert ook voor de Akense ruimte, waarvan niets over is, een decoratie met heersersportretten vanaf het Oude Testament tot Karels eigen voorouders: de visuele genealogie die christelijke vorsten in tijd en ruimte legitimeerde.

Naast de 'aula regia' stond een houten toren, met de keizerlijke privé-vertrekken. Daarvandaan liep een 120 meter lange gang naar de plaats waar aarde en hemel elkaar ontmoetten: de eveneens stenen, zestienkantige kapel, geconstrueerd op basis van een volkomen, heilige maatvoering: 144 voet in lengte: twaalfmaal twaalf. Want twaalf was het sacrale getal, volgens het *Boek der Openbaring* de grondslag van het Hemelse Jeruzalem. Ook andere maten zijn deelbaar door twaalf: de totale hoogte, tot het dak, bedraagt 60 voet. De kern van de kapel was een zuivere achthoek, eveneens met een omtrek van 144 voet. Bovendien werd een achthoek gezien als de oplossing van vierkant en cirkel, aarde en hemel. Vanaf de vloer van de kapel, de aarde, keek men in de koepel naar de hemel. Daar troonde in mozaïeken de verzezen Christus – volgens recenter, ook mijns inziens overtuigender interpretaties verbeeld als het Lam Gods: Karei was afkerig van realistische representaties van het Heilige.

Natuurlijk had Karei in Rome het Lateraanse baptisterium gezien: een octagon waarin volgens de overlevering Constantijn gedoopt was, de eerste christelijke keizer. In Ravenna, Karel eveneens bekend, stonden twee gebouwen met een betekenisvolle maatvoering en ideologie: de achthoekige, Byzantijns-keizerlijke San Vitale, en het tienhoekige-en-cirkelvormige mausoleum van Theoderik 'de Grote', een Germaan zoals de Franken, en bovendien gehuwd met een dochter van koning Clovis, de grondlegger van het rijk dat de Pippinieden later tot het hunne maakten.

Vanzelfsprekend verwijst Karels kerk naar een locatie nog heiliger dan enigerlei heiligdom in Ravenna of Rome: al was de op Constantijns bevel gebouwde Heilig Graf-kerk te Jeruzalem geen octagon maar een rotonde, het visuele effect verschilde weinig van wat gelovigen in Rome en Ravenna zagen.

De 'wereld' benaderde de Akense kapel via een poort die toegang gaf tot een atrium, aan beide lange zijden door arcaden omsloten. Daar verzamelde zich het volk, rond een grote, bronzen pijnappel: wellicht een fontein zoals in het atrium van de Constantijnse St. Pieter. De grafkerk in Jeruzalem had een vergelijkbare voorhof.

De kapel zelf betrad men via een hoge deur, tussen twee torens, elk negenmaal twaalf voet hoog. De begane grond was voorbehouden aan de priesters, de omgang op de eerste verdieping aan de koning en zijn hof – naar het octagon toe afgesloten door bronzen hekken tussen prachtige porfieren, marmeren en granieten zuilen die, nota bene, deels uit Rome en Ravenna waren aangevoerd en de koepel droegen. Op de galerij stond op een verhoging met zes treden een houten troon, recentelijk gedateerd in Karels tijd. Op zo'n troon zat, volgens het

Oude Testament, Salomon, de koning-wetgever, met zijn vader David het Bijbel-se voorbeeld dat de geestelijke adviseurs van de Frankische koningen graag aanhaalden, mede om hun eigen rol te benadrukken: waren de koningen van Israël niet door de priesters namens God gezalfd?

Van hieraf overzag Karel een ruimte vol gouden en zilveren, met edelstenen bezette reliekschrijnen, vol zijden gordijnen tussen de zuilen. Van hieraf overzag hij ook, als enige, de drie hoofdaltaren: op de begane grond in de oostelijke, op Jeruzalem gerichte nis het Maria- en daarachter het Petrus-altaar. Twee symbolische keuzes: de kerk zelf was gewijd aan de Heilige Maagd, maar verwees natuurlijk ook naar Rome. Tegenover Karel, op de eerste verdieping, stond het altaar van de Verlosser. Hem die, zoals in het *Boek der Openbaring* staat, alle vorsten van de wereld eer betuigen, blikte de koning rechtstreeks in de ogen. Zo ontmoetten hemel en aarde elkaar en maakte Karei duidelijk dat alleen hij Gods volledige gezag op aarde belichaamde.

Ook hier volgde Karel een voorbeeld. In de vierde eeuw liet Constantijn zich, in zijn Petruskerk in Rome, op een mozaïek afbeelden met die kerk in zijn hand, en het onderschrift: 'Omdat onder U, de Leider-God, de wereld in triomf een nieuwe tijd is ingegaan, heeft Constantijn, de Overwinnaar, deze tempel voor U gebouwd.' Deze 'politieke theologie', waaraan de paus niet te pas kwam, werd door Constantijns opvolgers overgenomen om hun vorstenmacht 'absoluut' te maken. Een latere uitwerking ervan kende Karei eveneens uit eigen aanblik. Het mozaïek in de San Vitale toont keizer Justinianus met de schaal waarop het eucharistisch brood ligt: de koning als priester.

Precies deze pretentie bracht christenvorsten in conflict met hen die meenden dat alleen zij de aangewezen middelaars tussen aarde en hemel waren: de priesters, de bisschoppen en natuurlijk de paus. Het is niet verwonderlijk dat in 796 of 797 de netgekroonde Leo III in zijn Romeinse paleis een mozaïek laat aanbrengen waarop Christus aan zijn plaatsbekleder Petrus de bisschopsstola geeft, en aan Constantijn het *labarum*, de heilige vlag. Petrus op zijn beurt geeft zijn opvolger Leo diens bisschopsstola en overhandigt aan Karei, laatste in de rij, het vaandel dat hem als het ware uitnodigt om voor de Kerk te strijden.

Was Leo zich bewust van de risico's van deze ideologisch geladen 'invitatie'? In de nazomer van 800 kwam Karel naar Rome om hem te redden. De opperpriester was door zijn vijanden fysiek belaagd en bovendien beschuldigd van onzedelijk gedrag. Karel convoceerde, nota bene 'in de grote zaal van [...] paus Leo', de bisschoppen om de zaak te bespreken. De synode liet echter de koning het laatste woord! Karei besloot tot ingrijpen, en zo kon de paus zich handhaven, al moet hij toen beseft hebben dat de boodschap van *zijn* mozaïek in *zijn* zaal niet als vanzelf ook *zijn* politieke realiteit werd. De werkelijkheid was: strijd tussen Aken en Rome, tussen Staat en Kerk. Om een veelheid van redenen, moest Leo de Frankenkoning wel tot keizer kronen. Zoals Kareis raadgever Alkuin al in dichtwoorden had geschreven: Aken is, nu Rome zijn grootheid verloren heeft, de nieuwe heilige stad, de stad van de nieuwe David, van Karei. Aken is het nieuwe Jeruzalem...

Wie staat in het Akense octagon, dat door religieus–mystieke, ideologische en machtspolitieke draden verbonden is met de uiteinden van de toenmalige christelijke ruimte en tijd, vergeet de mensenmassa om zich heen, en ziet Karei zitten, op zijn Salomonzetel, daar op de galerij. Velen hebben hem daar, in gedachten, zien zitten.

Adolf Hitler kwam merkwaardig genoeg nooit naar Aken, althans niet als rijkskanselier. Wel had de stad hem in 1933 tot ereburger benoemd. Wel had hij in 1935, tijdens de Neurenbergse Partijdag, Karei onomwonden geroemd als de heerser die, al had hij dan de Saksen afgeslacht, toch de Duitse stammen verenigde en zo de grondslagen legde voor een groter Duitsland. Wel eiste hij, nog in het najaar van 1944, dat zijn generaals Aken koste wat kost zouden verdedigen omdat het Duitslands Karelstad was.

Napoleon kwam naar Aken, hij die zich *expressis verbis* Karels erfgenaam noemde, en dat in zijn propagandapolitiek ook voortdurend duidelijk maakte. In 1898 – toen Frankrijk zich herstelde van de trauma's van de nederlaag tegen Duitsland en wellicht opnieuw droomde van een groter rijk – verbeeldde de Franse schilder Henri Motte op een interessant olieverfdoek Napoleon, in de paltskapel peinzend starend naar de troon van zijn grote voorbeeld, waarop diens zogenaamde keizerskroon ligt. Geen wonder dat de man die heerser van Europa wilde worden overwoog zijn eigen keizerkroning in de Karelstad te organiseren.

Karel IV kwam naar Aken, metterdaad om zich daar, zoals vele Duitse keizers voor en na hem, in de kerk van zijn voorganger en naamgenoot te laten kronen. Bij die gelegenheid schonk hij een kostbaar goud-en-zilveren borstbeeld van Karei, dat moest dienen als reliekhouder voor diens schedel.

Otto III kwam naar Aken en verschaftte zich zelfs, volgens althans één kroniekschrijver, toegang tot de crypte waarin hij Karel, gebalsemd en door schatten omgeven, zou hebben aangetroffen. Een vroom verzinsel, dat echter aangeeft hoezeer de koning-keizer toen al mythische trekken had gekregen.

Het zijn allen lieden die Karel nodig hadden om hun machtspolitieke aspiraties in een telkens veranderende wereld te ondersteunen. Lieden die juist door hun acties vorm gaven aan een wereld die, in de eeuwen erna, de contouren van de onze kreeg. In 2009, toen ik in Nijmegen de laatste hand legde aan *Karel de Grote: vader van Europa?*, ben ik opnieuw naar Aken gegaan en kort daarna ook naar Rome. Op elk van die drie locaties leer ik nog steeds meer over Europa. Maar nog steeds vind ik het spijtig, dat 'mijn' universiteit niet "Karel de Grote-universiteit" heet, zoals, terecht, in 1923 werd voorgesteld. Dan was Nijmegen toch nog iets meer Nederlands Karelstad geweest. •

Peter Rietbergen (1950) is hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In 2009 verscheen van hem het boek Karei de Grote: Vader van Europa?